

de professies in de klassenstructuur

Terence Johnson

Tien jaar geleden kwam een rapport over de sociologie der professies (x) tot de slotsom dat de "centrale positie van de professies in het klassensysteem een gemeenschappelijk kenmerk van alle hedendaagse maatschappijen" was (Ben-David:197). Ik memoreer deze gebeurtenis niet omdat hij voor die tijd een schokkende onthulling zou zijn geweest - hij bevond zich in een reeds eerbiedwaardige traditie, die al in herhalingen begon te vervallen -, maar omdat hij er op wijst hoe lang dergelijke alomvattende generalisaties in de sociologie kunnen voortleven, zonder dat zij een aansporing zijn voor een enigermate adequate theoretische rechtvaardiging. In het genoemde rapport meende Ben-David dat het aanvoeren van enerzijds de vergelijkende groeicijfers van het aantal studenten in het hoger onderwijs dat voor de professies relevante vakliteratuur doornam en anderzijds de voor de professies geldende cijfers van sociale mobiliteit, tezamen voldoende basis voor zijn conclusie vormden.

Hiermee sloot hij zich aan bij de visie van Schumpeter (1951: 133-221) dat de sleutel tot het begrijpen van sociale stratificatie gelegen was in de sociale mobiliteit; dat het uitkristalliseren van nieuwe beroepsmatige functies in de maatschappij en het proces van de recrutering voor deze posities strategisch centrale processen waren, die de professies koppelden aan de klassenstructuur:

"Zij (de professies) zijn een groep pas onlangs geschapen rollen, die nieuwe en zeer snel expanderende sociale functies vervullen, en daarmee nieuwe mogelijkheden leveren voor sociale stijging en vervulling in het werk. Daardoor zijn zij voor de jongeren het ideale beroepsdoel geworden, en zijn zij de meest gewaardeerde groep beroepen in de beroepsprestigeschalen. In deze opzichten hebben zij de plaats van de self-made *entrepreneur* ingenomen ... als het beroeps-ideaal van de westerse maatschappijen." (Ben-David:297)

Kortom, een massale herstructurering van de klasserelaties ontspruit direkt aan veranderingen in de technische arbeidsverdeling, die automatisch nieuwe beroepsidealen doen ontstaan.

Uit het Engels vertaald door Piet Nijhoff.

In dit artikel zal ik betogen dat dergelijke conclusies gebaseerd zijn op een fundamenteel ontoereikend inzicht in de sociale arbeidsverdeling. Want hoewel het waar is, zoals Giddens onlangs nog betoogde (Giddens:107), dat de sociale mobiliteit een voorname aspect is van klassestructurering, kan de betekenis ervan alleen afgeschat worden voorzover hij een hinderpaal of een hulpmiddel is bij de vorming van groeps-identiteiten die zelf weer het produkt zijn van andere structureringsprocessen dan de sociale mobiliteit; groeps-identiteiten die bepaald worden door produktierelaties, waarbinnen de technische arbeidsverdeling slechts één aspect is. Een wel toereikende analyse van de professies in de klassenstructuur moet op theoretisch inzicht in deze laatstgenoemde relaties gebaseerd zijn, en deze theorie schittert nu juist door afwezigheid in de vakliteratuur.

De problemen die theoretische voortgang op dit terrein ontmoet worden in de regel toegeschreven aan een meer algemeen onvermogen om binnen het kader van de Marxiaanse theorie de opkomst van de "nieuwe" middenklasse te verklaren, vooral in relatie tot het onderscheid tussen "produktieve" en "onproduktieve" arbeid en de these van de klasse-polarisatie. (1) Giddens meent bijvoorbeeld, dat dergelijke dichotome klasse-interpretaties het "begripsmatig moeilijk" maken het bestaan van een middenklasse te onderkennen. (2) Ik zal hieronder betogen dat dergelijke conclusies misleidend zijn en dat dit meer algemene onvermogen direkt te maken heeft met tekortkomingen in de Weberiaanse aanpak die nu in de sociologie overheerst. Deze tekortkomingen vloeien uit twee onderdelen van de Weberiaanse analyse voort: (3) Er is in de eerste plaats de centrale aandacht voor de "levenskansen" met betrekking tot de markt, waardoor de distributieve aspecten van het klasseverschijnsel benadrukt worden, en waardoor al die definitieve gymnastiek wordt opgeroepen, waarbij strata aan de hand van een paar uitgekozen distributieve kenmerken willekeurig gedefinieerd worden. Een dergelijke aanpak kan weliswaar in staat zijn een "midden" in de klassestructuur aan te wijzen, maar hij kan de bestaansgronden van het klasseverschijnsel niet theoretisch verwerken. Het tweede onderdeel van de Weberiaanse analyse, dat gericht is op de verklaring van veranderingen in de klassestructuur, gaat uit van de veronderstelling van een inherente technische rationaliteit, die als de verwekker wordt gezien, zowel van een steeds fijnere uitwerking van de sociale arbeidsverdeling, als van het daarmee verbonden reactieve proces van "bevelsmatige coördinatie", dat is dus de groei van de rationeel-legale bureaucratistische organisatie. Kortom de groeivoorwaarden voor de "nieuwe" middenklasse worden gezocht in de toenemende verscheidenheid en coördinatie binnen de beroepenstructuur, terwijl de definitie ervan berust op de meting van geselecteerde distributieve kenmerken. In het navolgende zal ik trachten aan te tonen - vooral met betrekking tot de professies - dat de Weberiaanse benadering

er niet in slaagt de ontstaansvoorwaarden van de "nieuwe" middenklasse aan het licht te brengen en er evenmin in slaagt haar plaats in de klassenstructuur theoretisch te verwerken. Ik zal betogen dat dit falen voortkomt uit het verwaarlozen van de specifieke eigenaardigheden van de kapitalistische productieverhoudingen, waarbinnen de specialisering van beroepsbezigheden niet de enige grond van sociale differentiatie is; ook het dualistische en determinerende proces van de meerwaarde-voortbrenging levert de grondslag voor geheel andere vormen van sociale differentiatie, die de kern zijn van antagonistische klassen-relaties.

Voorts zal ik betogen dat die bureaucratische organisatie niet slechts functioneert ten behoeve van de coördinatie van de verdeelde arbeid, maar ook kan functioneren ten behoeve van de specifieke eisen van het kapitaal bij de toeëigening van de meerwaarde. Hieruit volgt dat elke poging om een sociale klasse te identificeren van meet af aan de klasserelaties op het niveau van de produktie in de theorie moet verwerken, in plaats van zich te beperken tot de distributie, die op zich een uitvloeisel is van de produktiewijze en die voorwaarden neerlegt voor zijn reproductie, of zoals Giddens het formuleert, zijn structurering. Voor ik dit betoog echter verder zal uitwerken, zal ik in het kort ingaan op twee modieuze doch tegenstrijdige thesen die sinds enige tijd de beroepensociologie zijn gaan beïnvloeden. Beide pretenderen zij enigszins de klassepositie van de professies in "voortgeschreden industriële maatschappijen" te verklaren. De eerste hiervan is de weer opgelapte en opgepoetste these van de *proletarisering der middenklasse*, vaak een poging om Marx te "redden" waarmee men Marx geen dienst bewijst. De tweede is de *theorie van de post-industriële of post-kapitalistische maatschappij* die het toenemend belang van wetenschap en technologie bij de produktie gelijkstelt aan een klasse-heerschappij van professionelen en technologen. Het is opmerkelijk dat beide thesen een houvast bieden aan diegenen die de professionelen een centraal belang willen toekennen bij de hedendaagse processen van sociale verandering, waarbij men hen zelfs als de locus van het revolutionair bewustzijn beschouwt. (4) Voor ons doel is het slechts nodig deze proposities te bezien voor zover zij direct te maken hebben met de professies; (5) gelukkig omvat een onlangs verschenen bundel opstellen over de sociologie der professies (Halmos: 1973) een voorbeeld van beide theorieën (Oppenheimer, pp 213-227 en Freidson, pp 47-59), en illustreren zij beide de tekortkomingen die samengaan met de Weberiaanse analyse. Nadat ik kritiek heb geleverd op deze beide stellingen zal ik de basis schetsen van een meer adequate aanpak van het algemene probleem van de "nieuwe middenklasse", die ik op zijn beurt zal toepassen op de specifieke problemen van het localiseren van de professies in de klassenstructuur.

Proletariërs of technocraten? Twee visies op de professies

Wij moeten onmiddellijk toegeven dat noch Oppenheimer, noch Freidson pretenderen dat hun beschrijving van de professies slaan op een bestaande situatie; zij proberen veeleer door te extrapoleren vanuit huidige *ontwikkelingen* in de beroepssituatie der professionelen een visie van de toekomst der professies te verkrijgen. De ontwikkeling die Oppenheimer waarneemt is, dat de "proletarische" hoofdarbeider bezig is de zelfstandige professional te verdringen in de hogere lagen van het "professioneel-technisch" beroepenscala. (Oppenheimer, p. 213) Zijn analyse draait om zijn opvatting van proletarisering als een devaluatieproces waaraan de *vorm van het werk* (6), zoals de typische professionele hoofdarbeider dat uitvoert, onderhevig is:

- I. Het werk wordt gekenmerkt door een zeer uitgebreide arbeidsverdeling, zodat de typische arbeider slechts één of enkele taken in een totaal proces uitvoert. (Oppenheimer, p.213)

Deze fragmentering van de werktaken wordt tegelijkertijd gekoppeld aan de onderschikking van de arbeider aan een of andere hogere instantie - van de overheid of particulier - die

- II. Beslist over de plaats van het werk, de aard ervan, de aard van het produkt, het gebruik wat er van gemaakt wordt en de marktcondities. (Oppenheimer, p. 213)

Ogenscheinlijk secundaire gevolgen van de fragmentering van de werktaken en de daarmee verbonden situatie van "bevelsmatige coördinatie" zijn:

- III. De eerste en voornaamste bron van inkomen van de arbeider is zijn loon, dat bepaald wordt door de marktsituatie en economische processen, waaronder collectieve onderhandelingen. (Oppenheimer, p. 213)
- IV. Want om achteruitgang van de levensstandaard en de arbeidsomstandigheden het hoofd te bieden, verlaat de arbeider zich liever op collectieve onderhandelingen dan op individuele en persoonlijke overeenkomsten. (Oppenheimer, p. 213)

In laatste instantie wordt proletarisering, gedefinieerd als een devaluatie van de vorm van het werk, gezien als een uitvloeisel van de groei van bureaucratische organisatiestructuren, die op hun beurt "defensieve reacties" oproepen die men zou kunnen beschouwen als "de aanloop tot een *arbeidersklasse*-bewustzijn" en die zich uiten door vakbondsaktie. De bureaucratie schept voor de professionelen "fabrieksmatige" omstandigheden, met vaste regelsystemen en competentie-afbakeningen, "*door anderen* in het leven geroepen" via een hiërarchisch bevels-systeem. (Oppenheimer, p. 214) Beroeps-diplomerende examens worden het middel om het prestatieniveau binnen die

structuur te bepalen, en de voordelen die van oudsher toevielen aan de professionelen verdwijnen langzamerhand, naarmate er een stabilisering of zelfs achteruitgang in het reële inkomen optreedt, een hoger werkloosheidsniveau ontstaat (ondanks het feit dat de professies een groter aandeel in het arbeidsleger innemen) en men steeds meer verantwoording schuldig is aan externe gezagsdragers. (Oppenheimer, pp 214-215)

Deze processen zorgen ervoor dat de verwachtingen die zijn gewekt tijdens de lange periode van professionele opleiding nauwelijks beantwoord worden door de gefragmenteerde en steeds minder zinvolle aard van de feitelijke arbeidstaken, waardoor de professionelen vatbaar worden voor politieke bewegingen die zich tegen de gevestigde orde keren, vooral die welke zich te weer stellen tegen allerlei vormen van onderdrukking door de overheid. (Oppenheimer, pp 215-216)

Eliot Freidson schetst een geheel ander beeld van de toekomst, hoewel hij eenzelfde logica onderkent in de hedendaagse ontwikkelingen als Oppenheimer. Evenals Oppenheimer ziet hij de sleutel van de ontwikkeling der professies in

"de arbeidsverdeling en, in het bijzonder, het gezagsprincipe dat de gespecialiseerde arbeid instelt, coördineert en beheerst."
(Freidson, p. 48)

In navolging van Daniel Bell, die het industrialisme tot verleden tijd verklaart, typeert Freidson de zich ontwikkelende post-industriële maatschappij als een samenleving waarin "de fabrieksarbeid niet langer het archetypisch model is". (Freidson, p. 49) Tegelijkertijd verwerpt hij de pogingen van Bell en andere theoretici van de post-industriële maatschappij om het post-industrialisme te definiëren in termen van de centrale betekenis van kennis bij de produktie, waarbij kennis "in abstracto" wordt bediscussieerd, en waarbij het proces "hoe kennis tot werk wordt georganiseerd" wordt verwaarloosd. (Freidson, p. 50)

Freidson betoogt dat bestuur en beheer in de industriële maatschappij de uitoefening van gezag over de arbeiders met zich meebrengen, door de inrichting van een organisatie, die ook een reeks taken vaststelt die vereist zijn om de produktiedoelen te bereiken. De managers nemen mensen in dienst, leiden ze op, wijzen ze taken toe, oefenen supervisie uit over hun prestaties in die taakuitoefening en coördineren hun onderlinge relaties. (Freidson, p. 50) Het industrialisme is de steeds toenemende, systematische beheersing van de arbeider door de managers. Banen zijn "slechts speciaal ingestelde taken binnen een arbeidsverdeling, die geschapen, gecoördineerd en beheerst worden door de managers". (Freidson, p. 54) De fundamentele omwenteling nu die de industriële maatschappij omver werpt, en tegelijkertijd de post-industriële in het leven roept, is een verschuiving in het gezagsbeginsel, weg van het "beheerders-gezag" en naar het "professionalisme" toe.

Historisch gezien, zo luidt het betoog, is de sociale organisatie van de arbeidsverdeling tot stand gekomen door "deze twee radicaal verschillende manieren om de menselijke arbeid, zoals die vereist is voor het vervullen van onafhankelijke taken, te organiseren." (Freidson, p. 56) De dominante vorm van de coördinatie van de sociale arbeidsverdeling onder het industrialisme was die van het *beheer* of het *bureaucratisch* gezag, waaronder "de arbeider en zijn arbeid slechts kneedbaar materiaal zijn voor het beheer, materiaal dat in functies (banen) wordt georganiseerd aan de hand van beheers-opvattingen over de *taken die noodzakelijk zijn voor de produktie van bepaalde goederen of diensten voor de markt.*" (Freidson, p.56)

Het professionalisme brengt echter een andere vorm van de coördinatie van de sociale arbeidsverdeling mee, die in de post-industriële maatschappij het bureaucratisch gezag vervangt. Waar beroepsmatig gezag dominant is, wordt de *arbeidstaak*, "wie hem moet vervullen, de manier waarop hij vervuld en geëvalueerd moet worden, beheerst door de mensen die in feite de productieve arbeid verrichten." (Freidson, p. 56) De arbeidsverdeling wordt dan ingesteld door de organisatie van de arbeid in gespecialiseerde beroepen, waarvan de onderlinge betrekkingen "gedefinieerd en geordend worden langs competentielijnen die tussen de beroepen onderling ingesteld zijn." (Freidson, p. 57) Op die manier wordt het gezag afgeleid van geïnstitutionaliseerde expertise, en niet meer van de monarchistische ordening van functies (banen) "geregeerd door rationeel legale regels". In de geneeskunde bijvoorbeeld wordt de arbeidsverdeling geordend en gecoördineerd door een dominante professie en niet zozeer door het beheer.

Hoe zou het komen dat deze radicale omwenteling van de gezagsstructuur optreedt? Hier wordt Freidson gedwongen terug te vallen op de conventionele "post-industriële" these van het groeiend belang van kennis in het productieproces; zich basierend op de bewering dat

"Op kennis gebaseerde arbeid ... zich kan verzetten tegen rationalisering, zowel door de aard zelf van de kunde en de kennis die er bij horen, als door zijn *neiging* zich te organiseren in stabiele beroepen naar het model van de hedendaagse professies." (Freidson, p. 58)

Kennis heeft dus zijn eigen, inherente logica die het ontstaan van gespecialiseerde functies bepaalt, functies die zelf resistent zijn tegenover andere vormen van gezag.

Hier hebben we dus twee visies op bestaande ontwikkelingen en toekomstige toestanden, die volkomen tegengestelde implicaties hebben voor een evaluatie van de plaats der professionelen in de klassenstructuur. In het eerstgenoemde perspectief worden de professies in een proces van *proletarisering* gezien, dat ontstaat door hun steeds toenemende ondergeschikking aan bureaucratisch gezag - een proces dat als inherent wordt beschouwd aan de rationaliserende effecten van het grootschalig onder-

nemen. Als uitvloeisel van dit proces wordt de professional gezien als iemand die collectivistische klassehoudingen ont-wikkelt en die potentieel in staat is tot revolutionaire poli-tieke activiteit. De implicaties van het tweede perspectief zijn dat de strategisch gelegen gezagsstructuren van de post-industriële samenlevingen gekenmerkt zullen worden door de do-minantie van de professionelen, in plaats van hun onderschik-king, waardoor dus de voorwaarden worden geschapen voor het ontstaan van op kennis gebaseerde beroepsgroepen als dominan-te klasse - een soort technocratie.

Wij moeten vóór alles twee essentiële opmerkingen maken. Ten eerste dat het duidelijk is dat, hun onverenigbare visies ten spijt, Oppenheimer en Freidson een aantal belangrijke uitgangs-punten gemeen hebben, van waaruit zij wijzen op uiteenlopende processen van sociale verandering, die beiden enige empirische basis lijken te hebben. Ten tweede dat zij slechts op één be-langrijk punt werkelijk uiteengaan. Oppenheimer stelt dat be-roepen die op kennis gebaseerd zijn, niet "van nature" resis-tent zijn tegen de rationaliserende, routiniserende effecten van het bureaucratisch gezag, terwijl Freidson stelt dat een dergelijke resistentie inherent is "aan de aard zelf" van de kunde en de kennis waarover dergelijke beroepen beschikken. Dergelijke tegenstrijdige conclusies zijn, zoals ik zal beto-gen, het gevolg van het veronachtzamen van een in de kern ge-legen dualisme of tegenstrijdigheid in de organisatie van ken-nis als arbeid; de uitingsvorm van deze tegenstrijdigheid in de "professionele" werkactiviteiten is een exponent van het fundamentele dualisme dat de kapitalistische produktiewijze kenmerkt. Het veronachtzamen van deze dualistische processen, die zich uiten in de productieverhoudingen, is een uitvloeisel van de Weberiaanse analyse, waarin de productieverhoudingen opgelost worden in de sociale arbeidsverdeling en waarin ge-zag vereenzelvigd wordt met de condities van bevelsmatige co-ordinatie. Om deze beweringen te adstrueren zal ik eerst deze dualiteit bezien, zoals hij in de professionele organisatie tot uiting komt, om vervolgens deze dualistische processen te verbinden met de kapitalistische produktiewijze.

De professionele kennis - onbepaaldheid en techniciteit

Wanneer Oppenheimer en Freidson de op kennis gebaseerde beroep-en respectievelijk aanmerken als niet-resistent en als wel-resistent tegenover het bureaucratisch gezag, wijzen zij, zon-der het te weten, op de uiteenlopende consequenties van de contradictie die kenmerkend is voor de organisatie van de pro-fessionele kennis. Het dualistische karakter van de beroeps-organisatie van kennis wordt wellicht het beste begripsmatig gevat in het werk van Jamous en Peloille (Jackson: 1970), voor-al in hun bespreking van wat zij de verhouding onbepaaldheid/techniciteit noemen, die aanwijsbaar is in elke beroepsmatig productieproces.

Kort gezegd omvat techniciteit die aspecten van de professionele kennis, die volgens Parsons dominant waren in de professionele organisatie van het werk, aan te duiden met "het primaat van de waarden van cognitieve rationaliteit". (Parsons: 1968) In plaats van echter dit primaat van cognitieve rationaliteit aan te merken als de voornaamste voorwaarde voor beroepsmatige autonomie (een relatie die centraal staat in de conventionele sociologie der professies), leggen Jamous en Peloille de nadruk op het feit dat techniciteit de voorwaarde is voor interventie van buitenaf. Techniciteit verwijst naar de mate waarin een geheel aan systematische kennis benut wordt bij de rechtvaardiging van competentie of expertise. Een dergelijke rechtvaardiging berust op het bestaan van een gerationaliseerd en overdraagbaar geheel aan kennis, die de grondslag vormt van een gemeenschap van experts voorzover het als een stelsel van regels, procedures en oplossingen overgedragen kan worden van de ene generatie op de volgende. De systematisering en overdraagbaarheid zoals de kennis die ondergaat in de instellingen van beroeps-socialisatie, verschaft niet alleen een basis aan de diplomering en legitimering van de expertise, hij stelt de kennis ook bloot aan codificering en brengt in laatste instantie zijn kwetsbaarheid mee tegenover routinisering en fragmentering in het productieproces. Techniciteit staakt dus ten dele de bewering van Oppenheimer dat professionals onderworpen zijn aan bureaucratische rationaliteit. Wanneer dus binnen een professie druk ontwikkeld wordt om "een meer technisch productieproces te codificeren of te scheppen" (Jamous en Peloille, p. 142) nemen onvermijdelijk de kansen op interventie toe.

De tweede kant van dit dualisme, de *onbepaaldheid*, of wat ik eerder aangeduid heb als de *structuur der onzekerheid* (Johnson: 1972) verwijst naar die aspecten van de professionele organisatie der kennis die fungeren als een barrière tegen interventie. Elke professional zou bijvoorbeeld tegen de bovenstaande analyse inbrengen, dat volgens hem technische kennis beslist niet de enige of zelfs de belangrijkste vorm van kennis is, die hij in de socialisatieperiode opdoet. Hij zou in vage termen verwijzen naar wat Jamous en Peloille aanduiden als de *virtuele* aspecten van een beroep; de fundamenteën van zijn mystiek, de bronnen van zijn legitimering, de elementen van zijn ideologie die de voorwaarden scheppen van onzekerheid of onbepaaldheid en daarmee de grondslag vormen van de monopolistische positie van een professie en van zijn succesvolle weerstand tegen extern gezag - of dat nu het gezag is van de cliënt of enigerlei vorm van heteronoom gezag. De schepping en het onderhouden van deze onbepaaldheid door een beroepsgroep is echter geen autonoom proces. De instituties waarbinnen de professionele kennis wordt ontwikkeld, overgedragen en toegepast zijn onderworpen aan meer omvattende sociale machtsstructuren, die de voorwaarde zijn voor het succes of gebrek aan succes van het onbepaaldheids-proces, en die de grondslag

leggen voor "nieuwe eisen ten aanzien van het sociaal gebruik van de productie, die aan de basis ligt van deze (beroepsmatige) activiteit". (Jamous en Peloille, p. 142) Derhalve concluderen Jamous en Peloille:

"Dit dualisme geeft een verklaring van de tegenstrijdige interpretaties en polemieken die ontspruiten rond het probleem van de rol en de functies van de professies in de moderne maatschappijen."(118)

Elke interpretatie die "slechts één term van deze dualiteit benadrukt" (Jamous en Peloille, p. 118) geeft een scheef beeld van de professies. Oppenheimer benadrukt de techniciteit en daarmee de blootstelling van de professies aan rationaliserende en routiniserende omstandigheden, terwijl Freidson de onbepaaldheid benadrukt, hoewel hij de bestaansvoorwaarden ervan zoekt in de techniciteit: daarmee klappt de dualiteit in elkaar en verdwijnt de mogelijkheid om te onderscheiden tussen de professies en de verschillende vormen van institutionele beheersing waaraan zij onderworpen zijn.

Jamous en Peloille lopen echter vast, doordat zij niet bij machte zijn de voorwaarden voor de *onbepaaldheid* in theorie te brengen. Uit hun analyse kan men opmaken dat het een historische variabele is - en daarmee komen we niet zo ver. De voorwaarden van onbepaaldheid zijn echter precies die voorwaarden die ons in staat kunnen stellen de klassekenmerken van de professies als onderdeel van de "nieuwe middenklasse" te identificeren; onbepaaldheid spruit voort uit het meer fundamentele dualisme dat kenmerkend is voor de kapitalistische produktiewijze.

De "nieuwe" middenklasse en de professies

Wij hebben reeds betoogd dat Oppenheimer en Freidson uit elkaar gaan, voorzover zij elk slechts één kant benadrukken van een dualistisch proces, dat ten grondslag ligt aan de professionele organisatie van de kennis. Wij kunnen hen als het ware in gedachten tegelijkertijd zien trekken aan de beide uiteinden van een ketting. Beide beweren dat hun "uiteinde" het juiste is, maar geen van beide is zich bewust van de verbindende schakels. Wij kunnen deze beeldspraak nu toepassen op de implicaties van hun respectieve analyses voor een begrip van de klassepositie van de professionelen.

Voor Oppenheimer spruit de proletarisering van de professionals voort uit de *devaluering van het werk*, zoals die tot uiting komt in de fragmentering en routinisering van de arbeidstaken - die op zichzelf weer een onvermijdelijke consequentie lijkt te zijn van de bureaucratische coördinatie van de arbeidsverdeling. Freidson ziet ook een causale keten, die in de arbeidsverdeling verankerd ligt, maar stelt dat er twee alternatieve, concurrerende principes van coördinatie werkzaam zijn - een bureaucratische en een beroepsgewijze. Terwijl echter Freidson inziet dat de bureaucratische of beheersmatige

principes van coördinatie de grondslag zijn van beheersmatige definities van de arbeidstaken, zoals die *noodzakelijk zijn voor de productie*, wordt het bij hem niet duidelijk hoe de sociale functies van de productie gedefinieerd worden, hetzij onder de beheersmatige, hetzij onder de beroepsgewijze gezags-systemen; dat wil zeggen, de aard van het productieproces wordt niet onderzocht. De twee standpunten zijn vooral opmerkelijk door het feit dat zij een *onvoldoende* verklaring opleveren. Zelfs indien Oppenheimer's argumenten voor proletarisering een adequate beschrijving leveren van bepaalde hedendaagse socio-economische ontwikkelingen, blijven zij nog op het vlak van de beschrijving, zonder een verklaring te geven van het proces, zodat het onduidelijk is of deze geëxtrapoleerde ontwikkelingen *wel of niet* van betekenis zijn. De bewering dat de proletarisering een uitvloeisel is van de groei der bureaucratische organisatie brengt de verklaring geen stap verder. De mogelijkheid om dergelijke ontwikkelingen naar waarde te schatten, is afhankelijk van ons vermogen hen in theorie te brengen; hun betekenis af te schatten in termen van een klasse-theorie die gebaseerd is op de productieverhoudingen in plaats van de inkomensverdeling. Om zijn betoog te illustreren stelt Oppenheimer dat een index van proletarisering gelezen is in de mate waarin loon de voornaamste bron van professioneel inkomen wordt; een inkomen dat relatief daalt. Hier wordt dus een poging gedaan om in termen van inkomensverdeling iets te beschrijven, wat slechts in theorie gebracht wordt in termen van productieverhoudingen. Of het inkomen van een professional uit het dienstverband in een grote organisatie zuiver of voornamelijk een inkomen uit arbeid (loon) is, kan zonder meer niet vastgesteld worden en ook is de constatering dat dit inkomen in een relatieve daling verkeert, niet slechts een probleem van meting.

De verbindende schakel in de keten, die verwaarloosd worden door Oppenheimer en Freidson, worden besproken in recent werk van Carchedi ("On the Economic Identification of the New Middle Class": 1975), die een theoretische basis tracht te leggen voor de definitie van de nieuwe middenklasse in termen van productieverhoudingen in plaats van aan de hand van haar kenmerken in de distributieve sfeer. Het betoog van Carchedi is nogal ingewikkeld, en in de hierna volgende samenvatting doe ik het onvermijdelijk niet alle recht wedervaren. (7) Ik wil echter alleen die onderdelen ervan naar voren brengen, die noodzakelijk zijn voor een algemene schets van de klasseperspectieven der professionelen.

Carchedi's analyse komt voort uit een structuralistische opvatting van de kapitalistische productiewijze, die een dualistische structuur vertoont waarin twee fundamentele processen een rol spelen: het *arbeidsproces* waarin reële gebruikswaarde geschapen wordt en het *proces van de voortbrenging van meerwaarde* (Carchedi, p. 5-10), welk laatste proces typerend is voor het kapitalisme en de kenmerkende, dominerende karak-

tertrek daarvan - te weten dat gebruikswaarden voortgebracht worden onder de heerschappij van de voortbrenging van ruilwaarden.(8) Ik wil van meet af aan duidelijk stellen dat ik tot het arbeidsproces ook de processen van sociale arbeidsverdeling (en dus ook de coördinatie ervan) reken, benevens de techniciteit op het vlak van de beroepsgewijze organisatie van de kennis; en dat het meerwaarde-proces de functies van het kapitaal (en dus ook haar vormen van heerschappij) omvat, benevens de voorwaarden voor onbepaaldheid op het vlak van de beroepsgewijze organisatie van de kennis.

Door deze twee processen te signaleren is Carchedi in staat op zeer creatieve wijze een Marxistische definitie te ontwikkelen van de nieuwe middenklasse op het vlak van de productiewijze, waarin de productieverhoudingen gekenmerkt kunnen worden als de combinatie van onderscheiden maar verbonden relaties - die in het verleden dooreen vloeiden in de vulgair-Marxistische karakterisering van het klasseverschijnsel als iets dat slechts voortspoot uit de enkele relatie eigendom-niet-eigendom van de productiemiddelen. Carchedi onderscheidt de volgende relaties binnen de "zuiver kapitalistische productiewijze" (Carchedi, p. 10-13) (9):

- I. Tussen de producent en de niet-producent; dat wil zeggen tussen de producent van meerwaarde (productieve arbeid) en de niet-producent of toeëigenaar van meerwaarde (onproductieve arbeid).(10)
- II. Tussen de eigenaar en de niet-eigenaar; waarbinnen de juridische en economische eigendomsvormen duidelijk onderscheiden worden.
- III. Tussen de arbeider en de niet-arbeider. Carchedi legt grote nadruk op de onderscheiding van deze dichotome relatie van die van de relatie producent-niet producent, en daarmee richt hij onze aandacht op de technische en sociale arbeidsverdeling binnen de productiewijze. Wanneer men slechts de aandacht richtte op de producent-niet producent relatie, zou men weliswaar de grondslag leggen voor een theorie van de toeëigening en de uitbuiting, maar men zou de mogelijkheid afsluiten om veranderingen in ogeschouw te nemen die door de sociale arbeidsverdeling teweeg worden gebracht, en die beide partijen in de antagonistische productieverhoudingen raken.
- IV. Tenslotte zijn er de distributie-relaties die een uitvloeisel zijn van de eerste drie, en waarin begrepen zijn de reproductie-processen, het aandeel in het sociale inkomen dat elke klasse geniet, de manier waarop deze dat verkrijgt en de oorsprong ervan.

We beginnen reeds, aan de hand van dit model, de tekortkomingen te signaleren van Oppenheimer en Freidson. Zoals ik al een paar maal heb gezegd, betekent het analyseren van het klasse-

verschijnsel zuiver in termen van de inkomensverdeling slechts dat men bepaalde mechanismen van klasse-reproductie identificeert, zonder zicht te hebben op de wijze waarop deze binnen het productieproces bepaald worden. In de tweede plaats blijkt ook dat Oppenheimer en Freidson hun analyses uitsluitend baseren op overwegingen ten aanzien van het *arbeidsproces*; dat wil zeggen op overwegingen ten aanzien van de sociale arbeidsverdeling en de daaruit afgeleide problemen van de coördinatie, abstraherend van de specifieke, determinerende processen van het kapitaal - de manieren dus waarop de sociale arbeidsverdeling geconditioneerd wordt door de kapitaalprocessen.

Het belang van deze punten voor een analyse van de professies zal nog duidelijker worden wanneer wij de derde fase van Carchedi's betoog bezien, dat handelt over de veranderende manier waarop deze primaire relaties verknoot zijn in de opeenvolgende stadia van het kapitalisme. (Carchedi, p. 13-36)

Het eerste stadium van de kapitalistische ontwikkeling - waarop wij hier niet verder zullen ingaan - is de *formele onderschikking van de arbeid aan het kapitaal*, die meebrengt dat het arbeidsproces ondergeschikt wordt aan het meerwaardeproces, zonder dat er overigens een daarmee verband houdende omwenteling plaats vindt in de productievoorwaarden.

Het tweede stadium, dat *wel* van belang is voor het hierna volgende betoog, heeft betrekking op de aanpassing van het arbeidsproces aan het proces van voortbrenging van meerwaarde, door een continue omwenteling in de technische arbeidsverdeling, die verbonden is met de toepassing van wetenschap en technologie. Het product komt niet langer voort uit individuele activiteit, maar uit een zich ontwikkelend *complex, arbeidsproces* dat Carchedi aanduidt als de *collectieve arbeider*. De steeds toenemende coöperatieve aard van het arbeidsproces is dan gelegen in de sociale arbeidsverdeling, die noodzakelijkerwijze een uitbreiding van de *productieve arbeid* meebrengt, want binnen het zich ontwikkelend kader van de collectieve arbeider is het niet langer nodig dat alle productieve rolvervullers handwerk verrichten, doch slechts dat zij *exponenten* zijn van de collectieve arbeider. Dit stadium in de wording van het kapitalisme betekent, zo betoogt Carchedi, een dubbele omduiding van het begrip productieve arbeid (die voortkomt uit de dualistische processen van het kapitalisme). Ten eerste wordt productieve arbeid *beperkt* door zijn definiëring als voortbrenger van meerwaarde, maar hij wordt tegelijkertijd *verruimd*, omdat hij ook slaat op de *collectieve arbeider* (of de sociale arbeidsverdeling).

Zoals onder het "particuliere" kapitalisme de individuele arbeider omgevormd wordt tot de collectieve arbeider, zo wordt in het derde stadium, het monopolie-kapitalisme, de rol van de kapitalist onderverdeeld in deel-operaties, zodat de functies die verbonden zijn met de toeëigening van de meerwaarde analoog daaraan gecollectiviseerd worden in de *globale func-*

ties van het kapitaal. Tegelijkertijd treedt er ook een scheiding op tussen het wettelijke en het economische eigendom in termen van macht om over de productiemiddelen te beschikken. En diengevolge worden, net zoals de productieve arbeid een breed gamma van arbeidswerkzaamheden binnen de collectieve arbeider omvat, de globale functies van het kapitaal verspreid over exponenten die niet zelf eigenaar zijn van productiemiddelen. Deze verspreiding brengt de ontwikkeling mee van een complexe organisatie-structuur, die collectief datgene doet wat onder het "particuliere" kapitalisme de functie van de individuele kapitalist was. De groei van de bureaucratische organisatie is dus niet slechts de resultante van de coöperatieve aard van het arbeidsproces, die de coördinatie van de sociale arbeidsverdeling bepaalt - de functies van *coördinatie en een-making* - maar hij betreft ook de functie van het kapitaal: dat is de mate waarin het werk van *beheersing en toezicht* op de voortbrenging van meerwaarde nu verricht wordt door een groot aantal exponenten. De dualistische processen der productie worden dus direct verbonden met de dualistische aard van de bureaucratische organisatie, en de *weerstand* dan wel *niet-weerstand* van de beroepen binnen dergelijke organisaties worden bepaald door de mate waarin hun werktaken een aspect zijn van de collectieve arbeider of van de globale functies van het kapitaal, waarbij in de laatste de voorwaarden van onbepaaldheid inbegrepen zijn.

Laten wij het betoog nog eens opnieuw formuleren. De dualistische processen van arbeid en meerwaarde liggen enerzijds ten grondslag aan de coöperatieve aard van de sociale arbeidsverdeling, zoals die gerealiseerd wordt in de collectieve arbeider, en aan de andere kant aan de aspecten van uithuizing die gerealiseerd worden in de gecollectiviseerde functies van het globale kapitaal. Zo heeft dus *toezicht en beheer* een dubbel karakter; het omvat zowel het werk van *coördinatie en een-making* als dat van *beheersing en toezicht*. Van hieruit kunnen wij een aantal belangrijke gevolgtrekkingen maken. De specialistische beroepstaken kunnen zowel de typisch verbrokkelde en geroutiniseerde taken van de collectieve arbeider omvatten, als de functies van coördinatie en een-making die eveneens voortkomen uit het arbeidsproces en dus uit de collectieve arbeider. In dergelijke beroepen is techniciteit het overheersende element in de beroepsorganisatie van het werk en de voornaamste determinant van de beroepsideologie. Dergelijke professionals kunnen beschouwd worden als exponenten van de collectieve arbeider en hun inkomen kan gezien worden als afkomstig uit arbeid in de vorm van loon. Aan de andere kant kunnen specialistische beroepstaken verbonden worden met de globale functies van het kapitaal, vooral wat betreft het werk van beheersing en toezicht. In het vervullen van de globale functies van het kapitaal zijn dergelijke beroepen beschermd tegen de werk-devaluatie die voortdurend de collectieve arbeider bedreigt. Dit wil niet zeggen dat technische veranderingen niet de globale functies van het kapitaal kunnen wijzigen

ten aanzien van bepaalde beroepsposities. Het inkomen van deze exponenten zal dan, op zijn minst gedeeltelijk, verworven worden uit gerealiseerde, niet-geïnvesteerde meerwaarde, of *revenue* zoals Carchedi de beloning van beheersing en toezicht noemt (Carchedi, p. 55), maar het heeft niet te maken met het eigendom.

Door bepaalde professionele beroepen onder te brengen bij de nieuwe middenklassen kunnen wij, in navolging van Carchedi, hen zien zowel als exponenten van de collectieve arbeider als van het globale kapitaal. (11) Zij zijn dan zowel deel van een klasse die de globale functies van het kapitaal vervult, zonder de productiemiddelen te bezitten (en zij moeten dus onderscheiden worden van de kapitalistische klasse), terwijl zij tegelijkertijd en in variërende mate de functies van de collectieve arbeider verrichten - zij zijn dus zowel arbeider als niet-arbeider, uitgebuitene en uitbuiters. (Carchedi, pp 48-59)

Zo is dus proletarisering een proces dat niet slechts slaat op de devaluering van het werk of van de arbeidskracht in termen van steeds voortgaande fragmentering en routinisering van taken binnen het arbeidsproces, maar ook op de eliminering van die kant van het werk die verbonden is met de globale functies van het kapitaal. (Carchedi, pp 59-66) Carchedi's betoog levert ons ook een argument voor een amendering van Freidson's conclusie dat beroepsmatig gezag vanuit zijn aard weerstand zou bieden aan administratief gezag; want een dergelijke weerstand kan slechts effectief zijn wanneer de beroepstaken tenminste ten dele ingebed zijn in de globale functies van het kapitaal.

Wij zijn nu in staat om de voornaamste principes van de kritiek die onze benadering van de klassendefinitie van de professies inspireerde, samen te vatten en om een begin te maken met een meer adequate analyse van de relatie tussen beroep en sociale klasse. Ten eerste heb ik betoogd dat het probleem begripmatig onvoldoende was gekarakteriseerd als een probleem van distributieve relaties; dit blijkt duidelijk uit Giddens' nadruk op de "markt-capaciteit" (Giddens, p. 179) als het voornaamste criterium van de nieuwe middenklasse te onderscheiden. Het feit dat de marktpositie van kundigheden een rol speelt in de machtsrelaties die de marktsituatie structureren, kan slechts dan als een bepalend element in de processen van meer specifieke ("proximate") structurering optreden wanneer de condities van hun "techniciteit" en "onbepaaldheid" op het vlak van de productieverhoudingen in theorie gebracht zijn. Dat wil zeggen: de marktpositie is deel van de distributieve kenmerken van een bepaalde productiewijze.

In de tweede plaats heb ik naar voren gebracht dat een adequate analyse van veranderingen in de klassepositie van beroepsgroepen onmogelijk was binnen de grenzen van een Weberiaanse analyse, die slechts de technische rationaliteit benadrukt in de bepaling van de sociale arbeidsverdeling en van

de bevelsmatige coördinatie; hij legt dus de nadruk op het arbeidsproces en de techniciteit en veronachtzaamt het proces van meerwaarde-voortbrenging door het kapitaal en diens gevolge de condities van onbepaaldheid.

Het dualistisch karakter van deze processen stelt ons in staat niet alleen de dubbele aard van de nieuwe middenklasse, in het kader van de antagonistische productierelaties, begripmatig te vangen - dus zowel als collectieve arbeider als als exponenten van de globale functies van het kapitaal - maar verschaft tevens een basis van waaruit de voorwaarden geanalyseerd kunnen worden, waaronder bepaalde vormen van institutioneel beheer van beroepsmatige bezigheden ontstaan of instorten. Dit wil zeggen dat de ideologische en politieke processen die het beheer van de beroepen bepalen, zelf weer gestructureerd worden door die dualiteit. Hier hebben we dus te maken met de sociale formering, de manieren waarop economische verhoudingen vertaald worden in niet-economische sociale structuren, waaronder begrepen die factoren die Giddens aanduidt als meer specifieke ("proximate") structurering; naar plaats en tijd verbijzonderde voorwaarden voor klasse-formering. (Giddens, p. 108)

Op dit punt gekomen kan ik een plaats vinden voor mijn eigen, eerdere, denkwerk aangaande de professies. In een vroegere publicatie (Johnson: 1972) betoogde ik dat alle pogingen om bepaalde beroepen als intrinsiek professioneel te duiden, in termen van de veronderstelde autonomie van een samengesteld geheel van kennis en/of van hun functie in het vervullen van fundamentele maatschappelijke behoeften, van meet af verkeerdt opgezet waren. In plaats daarvan zag ik *professionalisme* als een bepaalde vorm van geïnstitutionaliseerd beheer van bepaalde beroepsbezigheden, waaronder een gemeenschap van beroepsgenoten de behoeften der afnemers definieerde en de manier waarop aan die behoeften tegemoet werd gekomen. De macht van het beroep was zodanig dat men door het opleggen van eigen definities in staat was een sociaal ondergeschikte (niet noodzakelijk in termen van sociale klasse) cliënteel in het leven te roepen en volstrekt aan het beroep te binden. Ik betoogde toen echter ook dat diverse beroepen die gewoonlijk aangeduid werden als professies of die voor zichzelf professionele status opeisten, in feite ondergeschikt waren aan vormen van beheersing uit geheel andere hoek, zoals bijvoorbeeld de overheersende macht van een cliënt (oligarchische of corporatieve patronage) of een derde macht (de Staat of de Kerk als bemiddelaar). (Johnson, pp 45-47) Het is nu wel duidelijk dat de zwakte van deze analyse gelegen was in het feit dat hij dergelijke ideologische en politieke vormen niet verankerde in een adequate theorie van klasserelaties, die tegelijkertijd de voorwaarden zou kunnen aangeven voor de onbepaaldheid van de organisatie van beroepskennis, als werk dat buiten de algemene structuur reikt van de onzekerheid die kenmerkend is voor de sociale afstand, zoals opgewekt door de arbeidsverdeling. (Johnson, pp 41-45) Kortom, de fout ervan liep

parallel aan die van Freidson's analyse, die de onbepaaldheid uitsluitend in verband bracht met de arbeidsverdeling.

De vormen van beroepsmatige beheersing die ik toen onderscheidde - professionalisme, patronage en bemiddeling (heteronomie) (12) - kunnen wij nu aanmerken als processen die inherent zijn aan de klasse-structurering, en die een dominante productiewijze weerspiegelen. Dat wil zeggen dat professionalisme, hetgeen betekent de controle van collega's over de arbeidsactiviteiten, slechts dan kan optreden *wanneer de ideologische en politieke processen die de onbepaaldheid in stand houden, samenvallen met de vereisten van het kapitaal*; dat is wanneer de centrale werkbezigheden de globale functies van het kapitaal vervullen.

De globale functies van het kapitaal: realisering en reproductie

Wanneer wij Carchedi's analyse volgen, zijn wij echter gedwongen zijn zelfopgelegde strategie te aanvaarden; dat wil zeggen dat wij moeten proberen een "middenklasse" te identificeren op het vlak van de productieverhoudingen. Hoewel dit als eerste stap wel acceptabel is, worden daarmee niet alle mogelijkheden van de Marxiaanse theorie voor een analyse van de klassepositie van die beroepen die wij in de regel als "professioneel" aanduiden aangeboord. Precieser: als wij aannemen dat deze *eerste stap* in de identificatie van een "middenklasse" de *eind-oplossing* van het probleem is, komen wij noodzakelijkerwijze tot de conclusie dat de enige functie van het kapitaal *toezicht* is. (13) In Carchedi's analyse wordt de "middenklasse" aangewezen als de drager (voor een deel van hun werktijd) van de functie van beheer en toezicht, waardoor hij direct bijdraagt tot de toeëigening van de meerwaarde. Zo wordt dus op het vlak van de productieverhoudingen (en gegeven het gedetermineerde karakter van het arbeidsproces) de toeëigening beschouwd als de enige motor van de kapitalistische relaties en het toezicht is dan de daaruit afgeleide functie.

Het is daarentegen mogelijk om in de Marxiaanse theorie drie niveaus te onderscheiden in de expansieve beweging van het kapitaal, die elk verbonden zijn met een eigen beheersingsmechanisme (niet te reduceren tot de ene functie van het toezicht), die, gelijk op met de concentratie van het kapitaal en met de collectivisering van de arbeid, uitgevoerd worden door uitgesplitste organisatorische structuren die elk hun eigen arbeidsprocessen opwekken.

Laten wij een korte schets geven van deze drie niveaus:

1. Ten eerste kunnen wij (in navolging van Carchedi) op het niveau van de productieverhoudingen de dualistische processen van meerwaarde-productie en arbeid aanwijzen, waarbij het eerste proces bepalend is als een wijze van *toeëigening*. Het beheersingsmechanisme dat behoort bij dit bepalend pro-

ces is het *toezicht*.

2. Ten tweede ontstaat op het niveau van het productieproces, waarin het kapitaal zijn expansieve krachten ontplooit, een afgeleide dynamiek: de *realisering* van de meerwaarde. De processen waardoor die waarde gerealiseerd wordt, brengen secundaire mechanismen van beheer voort die verband houden met accounting, overdracht en verdeling.
3. Tenslotte zijn zowel de toeëigening als de realisering afhankelijk van processen van *reproductie*, waardoor de bepalende productieverhoudingen zelf (zowel in hun diverse posities als exponenten (14)) in een sociale formatie gereproduceerd worden.

Zo is dus het bepalend proces van meerwaarde-productie zelf afhankelijk van de processen van realisering en reproductie, en elk van die twee laatsten is een aspect van de globale functies van het kapitaal. Onder de condities van het monopolie-kapitalisme worden geen van deze functies uitgevoerd door de "eigenaars", doch elk brengt een complex arbeidsproces voort, dat zelf weer onderworpen is aan toezicht als een vorm van sociale controle, terwijl elk van beide tegelijkertijd een duidelijk te onderscheiden, secundair mechanisme van beheersing vormt.

In het navolgende gedeelte van dit artikel betoog ik, dat de mogelijkheid om het klasse-karakter van de "professies" te definiëren wel moet berusten op een analyse van de secundaire functies van realisering en reproductie. Het is kortom mijn argumentatie dat de "professies" weliswaar in vele gevallen niet direct betrokken zijn bij de toeëigening en dus niet bij het toezicht, doch dat zij toch de globale functies van het kapitaal uitvoeren voorzover deze realisering en reproductie betreffen. Zo moet dus het "middenklasse"-karakter van bepaalde professies gezocht worden in de mate waarin zij deze globale, zij het secundaire, functies van het kapitaal uitvoeren.

I. Realisering: het berekenen van de waarde

In navolging van Carchedi, zijn wij tot dusver uitsluitend bezig geweest met de productieverhoudingen in de productieve onderneming, en nu reeds kunnen wij zien dat de antagonistische relaties complexe vormen aannemen. Een zelfs grotere complexiteit worden wij gewaar wanneer wij in detail de verspreiding van de kapitaal-functies bezien op het niveau van het productieproces; de mechanismen waardoor de meerwaarde gerealiseerd wordt. In het monopolistisch stadium van het kapitalisme kunnen dergelijke functies uitgevoerd worden door complexe organisaties die zich buiten de productieve onderneming bevinden, bijvoorbeeld de instellingen van het financieel kapitaal en die organisaties die de fiscale politiek van de staat uitvoeren. Een aspect van dit proces is de berekening van de verdeling van de waarde

"... de wijze waarop de meerwaarde wordt overgedragen, onderwerp van strijd is en wordt toegewezen." (Braverman: 1974)

Dit zijn processen die in wezen alle complexe vertakkingen van eigendom- en bezitsclaims in het spel brengen. Waar dus op het niveau van de productieverhoudingen de toeëigening van het kapitaal direct toezicht op en dwang over de productieve arbeid inhoudt, in een poging om de productiviteit te verhogen en de kosten te verlagen, brengt het proces van realisering nieuwe mechanismen van beheersing mee, die de functie hebben "te waken over het kapitaal, en zijn voortschrijdende vergroting te controleren en te beheersen" (Braverman: 1974, p. 362); kortom toe te zien op de toewijzing ervan. De concentratie van het kapitaal brengt een grotere complexiteit mee van dit proces, waarbij de functies van het kapitaal zelf getransformeerd worden tot een arbeidsproces (dat echter wel onproductief is).

Binnen de productieve onderneming ontstaan grote administratieve afdelingen die zich uitsluitend bezighouden met het berekenen van waarde, en met het controleren en beheersen van de stroom materialen en kasgelden op elk punt van het proces. Dergelijke interne beheersingssystemen, die een opwaartse stroom van informatie ten behoeve van het management opleveren, worden aangevuld met mechanismen van waarde-toewijzing die tegemoet komen aan de vereisten van externe instanties, welke zich bezig houden met de kredietverschaffing, het opbrengen van kapitaal, verzekering, staatsbelasting enzovoort. Zo is er dus een heel arbeidsproces ontstaan - het werk van een hele massa mensen - dat niets anders voortbrengt dan een uitgewerkt beheersstelsel dat zich richt op de realisering van het kapitaal en zijn vergroting.

"Een enorm papieren rijk dat de waardeform der waren afzondert van hun fysieke vorm." (Braverman, p. 303)

Dergelijke beheersvormen zijn niet slechts het product van de behoefte aan coördinatie, zoals die voortvloeit uit de technische arbeidsverdeling, maar zijn het resultaat van de concentratie van het kapitaal, en de daaruit voortkomende behoefte om een groot deel van het werk te besteden aan het berekenen van waarden. Het feit dat dit niet slechts een proces van rationalisering is, dat verband houdt met de behoefte aan coördinatie, wordt nog onderstreept wanneer we de duplicering van deze berekenings-procedures bezien, die voortkomen uit het concurrentiebeginsel, nl. dat niet één enkele waardeberekening zonder meer geaccepteerd kan worden.

"De interne boekhouding en administratie van elke grote onderneming is bovendien zo opgezet, dat daarbij rekening wordt gehouden met de mogelijke oneerlijkheid, de loyaliteit of laksigheid van elk menselijk wezen in zijn dienst; dit is in feite het eerste beginsel van de moderne accountancy." (Braverman: 1974, p. 303)

De voornaamste functie van dergelijke berekeningswijzen is dus veeleer beheersing in plaats van informatieverwerking. Tegelijkertijd is het arbeidsproces dat zich bij de uitvoering van deze secundaire beheers-systemen ontvouwt, op zijn beurt weer onderworpen aan dezelfde vormen van dwangmatige beheersing, die

reeds ontwikkeld zijn voor de directe toeëigening van de meerwaarde.

De ontwikkeling van accountancy als een beroep is verweven met de lotgevallen van het kapitaal en meer in het bijzonder, met de sterke verbreiding van de instellingen van secundaire beheersing. Ten eerste als een vorm van interne beheersing binnen de onderneming en vervolgens als een instantie die waakt over de overdracht van waarde als gevolg van de opkomst van de naamloze vennootschap. Nog recenter is het ook een belangrijk instrument geworden in het arsenaal van de staat - bijvoorbeeld door het simuleren van marktcondities als een soort rechtvaardiging van de herallocatie van kapitaal.

De oorsprong en de aard van de vraag naar accountancy-diensten deed reeds vroeg een geïnstitutionaliseerd patroon van beheerslijnen ontstaan dat op de patronage van de grote onderneming gebaseerd was - waarbij de grote ondernemingen als cliënten hun eigen behoeften bepaalden alsmede ook de wijze waarop die vervuld moesten worden. In heb reeds eerder de patronage door de grote onderneming omschreven als een systeem van beheerslijnen over de beroepsuitvoering, waarin de recruitering verloopt langs een sponsor-schap, de praktische uitvoering verloopt langs gefragmenteerde en hiërarchisch georganiseerde lijnen, waarin de kennis op particularistische wijze verwerkt wordt, enzovoort (Johnson, pp 65-74). Deze beroeps-kenmerken verwijzen naar de manier waarop de kennis van de accountant als werk georganiseerd wordt binnen de productieverhoudingen, het productieproces en de reproductie van de kapitalistische verhoudingen.

Veel wat men in de regel aanduidt als accountancy kan juister omschreven worden als boekhouden: dat wil zeggen een puur technische functie die betrekking heeft op de dagelijkse registratie van het verloop van materiaal en kasgeld. Soortgelijke functies bloeien de laatste tijd op aan de randen van het accountancy-werk, nu zich nieuwe systemen ontwikkelen van informatieverzameling en -uitdraging ten behoeve van het management, zoals die door de automatisering mogelijk worden gemaakt. Dergelijke taken zijn in wezen onderdeel van het arbeidsproces, zelfs al worden zij in het leven geroepen door de spreiding van de functies van het kapitaal - en dergelijke functionarissen verkeren dan ook in de lagere echelons van de bureaucratische hiërarchie. De werk-activiteiten van boekhouders en anderen die informatie registreren kunnen onderworpen worden aan zowel dwingende beheerwing (uitbuiting) als aan beheersing uit oogpunt van coördinatie. Een voorbeeld van dit laatste is de bijeenvoeging van de onderscheiden delen van een volledige registratie, die onderverdeeld was in gefragmenteerde functies, bijvoorbeeld de diverse boeken en leggers die tezamen een accountancy-systeem vormen. Ook hier zijn de vereisten van coördinatie niet door de techniek bepaald, doch komen zij voort uit de taakverdeling die door de vereisten van het kapitaal wordt opgelegd. Zo krijgen wij de paradox dat deze

functionarissen weliswaar deel uitmaken van het mechanisme van kapitaal-realisering (en dus begrepen zijn in de functies van het kapitaal), doch dat zij tegelijkertijd deel uitmaken van het arbeidsproces en dus onderworpen aan die vormen van uitbuiting (niet: toeëigening) die typerend zijn voor de loonarbeid onder het kapitalisme. Het feit dat zij betrokken zijn bij de processen van kapitaal-realisering kan echter belangrijke ideologische gevolgen hebben op het punt van het klassebewustzijn - het schept de ideologische voorwaarden voor een zelf-identificatie met de bourgeoisie. Waar echter hun functie niet direct die van toeëigening is, of waar zij slechts onderdeel zijn van het arbeidsproces dat in het leven is geroepen als mechanisme van toeëigening en realisering, is er wel degelijk sprake van voorwaarden van "proletarisering", gesymboliseerd in de toenemende routinisering en fragmentering van beroepsmatige bezigheden. Ondanks "professionele" pretenties van homogeniteit en gelijkheid van competentie, schept het bestaan van de dubbele processen van arbeid en kapitaal binnen de bureaucratische organisatie de voorwaarden voor de fragmentering van het beroep zelf; want naast de accountants die de dagelijkse routinebezigheden uitvoeren van de registratie van de stroom van materiaal en kasgeld, zien wij andere die het kader scheppen voor deze registratie en toezien op de uitvoering ervan. Dergelijke accountants kunnen dan speciale functies vervullen ten aanzien van de voortbrenging van meerwaarde en de realisering ervan, die hen weliswaar niet noodzakelijkerwijs bij het directe persoonlijke toezicht op de producenten betrekken, maar hen toch wel doen deelnemen aan die beheers-systemen die in de grootschalige ondernemingen de kern vormen van de voortbrenging (want de voorraadregistratie kan ook werken als beheersingsmiddel van de productie en niet slechts als berkening van waarden) of de realisering van waarde.

Of men nu te maken heeft met een "huis"-accountant (die in dienstbetrekking werkt) of met de partners van een "onafhankelijke" firma, in beide gevallen zijn er een aantal beroepsbeoefenaars die beheers-systemen en regulerende procedures ontwerpen, installeren en op de uitvoering ervan toezien - procedures die kunnen functioneren als bewakingsinstrumenten bij de voortbrenging van meerwaarde, of als instrumenten van secundair beheer binnen de bureaucratische hiërarchie, dan wel ter regulering van de relaties tussen de productieve onderneming en externe instanties bij de verdeling en toedeling van waarde.

Met die bezigheden verrichten accountants datgene wat wij de "globale" functies van het kapitaal hebben genoemd, en daarmee zijn zij sociaal te onderscheiden van hun "collega's" en in aanleg leden van een antagonistische klasse-groepering. Hierdoor wordt het duidelijk dat de conventionele onderscheiding tussen "lijn" en "staf"-management - die berust op de verdere differentiatie tussen "coördinatie" en "competentie"

als bronnen van gezag - zinledig is en de positie van de "professionele" employés begripmatig niet adequaat vangt. In dit geval functioneren de specialistische kennis en de professionele praktijk als elementen van kapitalistisch beheer - als een instrument van "lijn"-gezag zo u wilt.

Deze zelfde accountants staan aan de top van een beroepsmatige hiërarchie met de verzamelnaam "de professie", waarbinnen de onderverdeling niet alleen gebaseerd is op soorten specialistische kennis en "geroepenheden"(15) doch ook op verschillende posities in de produktieverhoudingen. Dergelijke mensen dirigeren de "professionele" bureaucratieën die accountancy-firma's zijn en zij bemannen de besturen van de meest respectabele verenigingen van accountants. De groei van de grootschalige accountants-firma's, eerst op nationale, daarna op internationale schaal, volgt in het kielzog van de samenvoeging van ondernemingen, de opkomst van de holding company en de internationalisering van het kapitaal.

"Zo brengt dus de concentratie van economische macht de concentratie van professionele diensten mee. Doordat als gevolg hiervan de accountantsverslagen ook geconcentreerd worden, wordt hierdoor de groei van de grote praktijken in de hand gewerkt ten koste van de kleine." (Stacey: 1954, p. 219)

Reeds tegen 1929 was de expansie van dergelijke praktijken zo ver voortgeschreden dat in Groot-Britannië 44% van alle openbare accountantsverslagen in handen waren van 39 firma's. De internationale bewegingen van het kapitaal hebben deze accountants-firma's in hun kielzog meegetrokken, waardoor enkele Anglo-Amerikaanse reuzen ontstonden die in de hele wereld opereren, en niet alleen accountancy-diensten verschaffen doch ook een steeds gevarieerder pakket "management"-diensten.

De hiërarchische organisatie die de accountancy in Groot-Britannië kent sinds de laatste kwart van de negentiende eeuw, wordt weerspiegeld in zijn splitsing in een aantal verenigingen met uiteenlopende graden van prestige - met aan de top het Instituut van Register Accountants. (Johnson: 1972, pp 65-74) In de laatste jaren is deze hiërarchie verder onderverdeeld, doordat men overgaat tot het instellen van technische gradaties binnen elke vereniging. Doordat de partners van de grote firma's ook deze hiërarchie beheersen zijn zij in staat de recruterings van hun collega-ondergeschikten te beheersen, benevens hun training en arbeidsactiviteiten (door codes en etiquette) waardoor zij dus de fragmentering en de devaluering van bepaalde graden in het accountancy-werk binnen het productieproces verder bevorderen. Daarom kunnen wij de beroepsvereniging belangrijke politieke functies toekennen in verband met de organisatie van het werk; in het bijzonder functies die te maken hebben met de reproductie van de productieverhoudingen. De opsplitsende werking die de patronage door de grote onderneming op de accountancy heeft, wordt compleet wanneer de differentiatie binnen het beroep op het niveau van de pro-

ductieverhoudingen ook weerspiegeld wordt op het niveau van de sociale klasse-formatie.

Uit de analyse zoals we hem tot dusver verricht hebben, kunnen wij een aantal algemene conclusies trekken ten aanzien van de antithetische stellingen die Oppenheimer en Freidson ontwikkeld hebben. Het voorbeeld van de accountants doet vermoeden dat de ogenschijnlijk tegenstrijdige processen begrepen moeten worden als de resultante van de dualistische processen van kapitaal en arbeid, zoals die werken binnen de bureaucratische structuren van de moderne industrie en handelswereld. Dit dubbele proces heeft niet alleen een verschillende invloed op verschillende beroepen, maar kan ook tot belangrijke differentiatie leiden binnen de werkbezigheid die onder de paraplu van één beroepscategorie georganiseerd is. En zelfs de organisatie van het beroep zelf: de bestuurslichamen, de structuur van zijn recrutering, de wijze van opleiding, het kennispakket, etc., weerspiegelt in steeds toenemende mate deze differentiatie en versterkt haar. Terwijl enerzijds een deel van de leden opgenomen is in het arbeidsproces en zijn activiteiten de werking ondergaan van routinisering en fragmentering, neemt anderzijds een dominerende groep deel aan de functies van het kapitaal, niet alleen op het niveau van de directe toeëigening van het kapitaal, maar - wat in dit geval nog belangrijker is - op het niveau van de realisering.

Analoog daaraan zal het gezag van de "professionals" binnen de bureaucratische context bepaald worden door de wijze waarop hun werkbezigheden verbonden zijn met deze dualistische processen: of zij de functies van het kapitaal verrichten dan wel die van de collectieve arbeider, op het niveau van de toeëigening of van de realisering. En tenslotte moet elke analyse van de relatie tussen de organisatie van beroepskennis als werk en de sociale klasse-formatie, het complexe resultaat van deze dualistische processen in ogenschouw nemen; een resultaat dat begripmatig niet gevangen kan worden hetzij door het één-dimensionale model van de bureaucratische coördinatie of de zuivere dichotomie eigendom/niet-eigendom van productiemiddelen.

II. Reproductie: de beroepen en de staat

We komen nu aan het laatste analyse-niveau dat wij hiervoor onderscheiden hebben: de reproductie van de productieverhoudingen. Wanneer wij slechts onze aandacht zouden richten op de productieverhoudingen en het productieproces zelf, zouden wij volkomen uit het oog verliezen hoe de bepalende productieverhoudingen zelf weer gereproduceerd worden in de sociale formatie. Kortom, wij zouden dan voorname sociale instituties en politieke processen in de kapitalistische maatschappij veronachtzamen of als restpost beschouwen.

Door hier onze aandacht te richten op het begrip reproductie, nemen wij een nieuw stel beheersingsmechanismen in de discus-

sie op, die niet direct van belang zijn voor de toeëigening van de meerwaarde of de realisering ervan, maar die hun functie vervullen bij de reproductie van de sociale voorwaarden die dergelijke relaties moeten handhaven. In die reproductieprocessen spelen zowel de "professies" als de staat een belangrijke rol; vooral door hun betrokkenheid bij de reproductie van de arbeidskracht, daarbij inbegrepen gezondheidszorg en onderwijs en de institutionalisering van de kennis, daarbij inbegrepen de wetenschap en die ideologische processen die zich verdragen met de infrastructuur der productieverhoudingen. De hierna volgende analyse is vooral gericht op problemen die verband houden met de reproductie der *rolvervullers*, en niet zozeer op de reproductie van *posities* in de productie.

De steeds toenemende betekenis van de overheid bij de reproductie der rolvervullers heeft te maken met de concentratie van het kapitaal in de monopolistische fase van de kapitalistische ontwikkeling, waarbij de daaruit voortvloeiende rationalisering van de productie en de mobiliteit van het kapitaal een vraag op gang brengt naar een arbeidsleger dat zelf gekenmerkt wordt door zijn mobiliteit of verplaatsbaarheid. De overheid schept, door het centraliseren en formaliseren van de reproductieprocessen, zoals opleiding, een arbeidsleger dat minder gebonden is aan plaatselijke en particularistische culturen en dat deelt in een gemeenschappelijk (zij het hiërarchisch georganiseerd) formeel socialisatieproces. De overheid neemt daarmee dus een functie op zich die niet doeltreffend kan worden vervuld binnen de omgrenzing van de afzonderlijke productieve onderneming.

Naarmate de overheid zich actiever met dit proces ging bemoeien, is de heteronomie van overheidswege als een geïnstitutionaliseerde vorm van beheersing der beroepsmatige bezigheden steeds belangrijker geworden. Anders dan bij het systeem van patronage door grote ondernemingen, waarbij de grote cliënt zijn eigen behoeften formuleert benevens de wijze waarop deze door een beroep vervuld moeten worden, verwijst heteronomie naar de tussenkomst van de overheid die zowel het beroep als cliënt (in mindere of meerdere mate) de bevoegdheid ontnemt om de inhoud en de vorm van de praktijkuitoefening te bepalen. De mate waarin deze interventie optreedt kan variëren. Aan het ene uiterste kan de overheid proberen een gewenste spreiding van de beroepsdiensten van een bepaald type te verzekeren, door de instelling van een overheidsinstantie die in feite de werkgever is van alle beroepsbeoefenaars die wettelijk verplicht zijn die diensten te leveren. Het Maatschappelijk Werk is daarvan een voorbeeld, evenals Onderwijs (particuliere scholen, vooral in Engeland, daarvan uitgezonderd). Heteronomie van overheidswege kan echter ook beperkter zijn en zich, aan het andere extreem, beperken tot minimale bemoeienis met een bestaand, geïnstitutionaliseerd stelsel van toezicht en beheer door collega's (zie Johnson: 1972, pp 51-61) door middel van financiële hulp aan minder bemiddelde leden van het

publiek (bijvoorbeeld de pro deo advocatuur) of door het verschaffen van fondsen aan een beroep dat (in meerdere of mindere mate) doorgaat met het zelf vaststellen van prioriteiten en van de beloning die naar de diverse graden van zijn ledenbestand gaat (bijvoorbeeld de medische zorg in de Britse National Health Service).

Wat ook de balans is bij deze interpenetratie van overheid en professie, en welke ook de wijze waarop de beroepsmatige diensten worden beheerd, de diensten zelf zijn instrumenten van beheersing in de reproductieprocessen. Bij heteronomie van overheidswege is er sprake van fusie in beroepsmatige en officiële definities ten aanzien van slagen of falen op het terrein van onderwijs, ziekte en gezondheid, afwijkend gedrag en normaal gedrag enzovoort. Bij de formalisering van de reproductieve processen door het overheidsapparaat kan de overheid deze definities opleggen aan een beroep, zoals het geval is bij maatschappelijk werk, of bestaande beroepsdefinities "erkennen" zoals het geval is bij de medische zorg. Dit onderscheid is vooral van belang voor de mate waarin dergelijke definities, zoals die ontwikkeld zijn en onderhouden worden door het beroep, samenvallen met de vereisten van het kapitaal in het reproductieproces, en daarmee kracht verlenen aan de ideologische symbolen die de beroepsmatige macht en privileges ondersteunen. De mate waarin "officiële" definities van ziekte en gezondheid, van normaal gedrag en afwijkend gedrag, gemonopoliseerd worden door een aparte beroepsgroep, zoals die van de medische zorg - de mate waarin zij het resultaat zijn van processen die door het beroep zelf worden beheerst, is de mate waarin de medische "professie" op autonome wijze een functie van het kapitaal vervult in het reproductieproces, en diens gevolge voordeel trekt uit de ideologische processen van het kapitaal, dat zijn pretenties inzake privilege en macht ondersteunt. Bij het maatschappelijk werk echter worden dergelijke criteria voor beroepsmatige beoordelingskwesties - definities van afwijkend gedrag en criminaliteit - ontwikkeld door aparte overheidsinstanties zoals de politie, de rechtbanken, de wetgever enzovoort, en diens gevolge worden maatschappelijk werkers voornamelijk ingezet in het arbeidsproces van de toepassing van dergelijke functies: zij zijn deel van het beheersmechanisme van de reproductie, maar voeren geen functies van het kapitaal uit.

Oppervlakkig gezien houdt de relatie tussen de overheid en de "professies" een reeks paradoxen in. Ten eerste wordt de overheidsinterventie in de relatie professional-cliënt voorgesteld als een onderdeel van het welzijnsbeleid. De overheid als wel-doener draagt zorg voor een grotere spreiding van de "professionele" diensten, en levert dus voorzieningen voor hen die anders de kosten niet zouden kunnen dragen. Tegelijkertijd echter verschaft de overheid de praktijkhouders een gegarandeerde klantenkring, en hij verzacht daarmee de nadelige gevolgen van de keuzevrijheid der cliënten - cliënten zijn daar-

na vooral van betekenis door hun voorbeeldige beschikbaarheid. In de tweede plaats zijn dezelfde voorwaarden, die noodzakelijk geacht worden voor de "autonomie" en de "zelfstandigheid" van een beroep afhankelijk van een overheids-garantie voor hun instandhouding. Het staatsdiploma-systeem, dat aan bepaalde beroepsverenigingen een praktijkmonopolie verschaft op hun terrein, is een belangrijke voorwaarde voor de interne controle van de toelating. Zo komt het dat die verenigingen van professionals die door velen beschouwd worden als de voornaamste sociale tegenkracht tegen de "dode hand" van de overheidsbureaucratie, hun privileges juist aan diezelfde bureaucratie te danken hebben. Het is de overheid die er voor zorgt dat slechts notarissen een honorarium mogen ontvangen voor de officiële bemiddeling bij de meest voorkomende vormen van eigendomsoverdracht (het opstellen van een akte); dat slechts bepaalde accountants de verslagen mogen opstellen voor firma's met rechts-persoonlijkheid; dat slechts artsen verklaringen mogen afleggen omtrent ziekte of overlijden, bepaalde medicamenten mogen voorschrijven of een abortus mogen verrichten; dat slechts de handtekeningen van leden van de "bouw-professies" bij bepaalde planningsprocedures worden erkend, en zo meer.

Tenslotte kan de officiële erkenning van beroepsdefinities van de inhoud van de beroepspraktijk (de garantie van autonomie) wel eens de eerste stap zijn bij de overheidsbepaling van die praktijk. De zeer nauwe samenhang van de overheidsmacht en het professionele privilege die door deze paradoxen aan het licht wordt gebracht, komt voort uit de betrokkenheid van beide partijen bij het reproductieproces. Men kan echter deze integratie niet zo maar gelijk stellen aan identiteit - de overheid kan nog niet beschouwd worden als een monolithisch, ongedifferentieerd apparaat van ideologische en repressieve aard, want er is immers in de relatie tussen de overheid en de professies een onmiskenbare spanning, die ontstaat door de neiging van de overheid om steeds de instituties van reproductie te centraliseren en te formaliseren, die weliswaar een officiële erkenning van beroepsmatige competentie meebrengt, doch tegelijkertijd de machtsbasis aantast, aan de hand waarvan die competentiebasis in een eerder stadium van de kapitalistische praktijk was aangetoond. Het toezicht van de zijde van collega's bijvoorbeld, dat in het stadium van het individuele kapitalisme opkwam (T.Johnson: 1972, pp 51-61), kan spanningen opwekken wanneer het monopolie-kapitalisme een steeds toenemende mate van overheidsbemoeienis in het reproductieproces veroorzaakt.

Wanneer wij dit reproductieproces van nabij bezien worden wij weer eens geconfronteerd met het complex probleem hoe een beroepsmatige bezigheid verbonden is met de onderliggende bepalende processen van de voortbrenging van meerwaarde, terwijl zij toch haar structurele discontinuïteiten en autonomie vertoont. Kortom, die beroepen die wij "professies" noemen zijn niet alleen ongelijksoortig als gevolg van hun onderscheiden functies in processen van toeëigening, realisering en repro-

ductie, maar zij vertonen ook verschillen in functies, macht en privileges als gevolg van de differentiërende uitkomst van elk dezer processen. Hoewel wij deze verschillen niet geheel adequaat kunnen localiseren binnen het kader van de toeëigening en de bewaking van de realisering, moeten wij toch - Carchedi volgend - uitgaan van een localisering van de dualistische processen van arbeid en kapitaal in de productieverhoudingen. Een adequate analyse van de "professies" vereist een argumentatie die de differentiërende gevolgen van elk der boven aangestipte processen in aanmerking neemt, en die een schatting maakt van hun complexe consequenties voor de formatie der sociale klassen.

(x) Noot van de vertaler: ik gebruik in deze vertaling het lelijke anglicisme "professie" als overzetting van het Engelse "profession". Ik doe dit niet om mij aan te sluiten bij de gemakzuchtige gewoonte van veel Nederlandse sociologen om een angelsaksisch vocabulaire klakkeloos over te nemen - bijvoorbeeld door het gebruik van het woord "total institutions" door Goffman te vertalen met "totale instituties" terwijl wij toch het goed-nederlandse gebruik van de "gesloten inrichtingen" kennen. Ik gebruik "professie" ten dele om de lezer een snel verwijzend code-woord te leveren, maar ik doe het vooral omdat dit neologisme een ironisch accent verleent aan het onderwerp: het gaat hier immers om "professionelen" die hun beroep als roeping presenteren. Dat wil zeggen: zij trachten hun functie (docent, wetenschappelijk ambtenaar, bedrijfs-arts) meer zelfstandigheid, en dus mede een hogere sociale status en macht te verlenen door een geroepenheid en een met vakgenoten gedeelde erecode naar voren te schuiven, die haaks op de beheerslijnen van onze maatschappelijke organisatie lopen. Hiermee roepen zij een stamverwantschap op met de zelfstandig werkzame notabelen van weleer - de dokter, de dominee en de notaris. Ik geloof dat wij daarom in de Nederlandse sociologie het woord "professie" als een technische en tegelijkertijd distantiërende aanduiding mogen hanteren. Ik meen hiermee in de geest van de schrijver van dit artikel te handelen. Bovendien: een nieuw verschijnsel mag best een nieuwe naam hebben.

NOTEN

1. Een recente en verhelderende bespreking van deze problemen is te vinden in G.Carchedi, *op.cit.* Zie ook: Ian Gough, "Productive and Unproductive labour in Marx", *New Left Review*, No.76, November-december, 1972.
2. De fundamentele zwakte van de gelijkgeschakeling van de antagonistische productieverhoudingen in de Marxiaanse theorie van het kapitalisme, met de historische onvermijdelijkheid van dichotome sociale klassen wordt in het hierna volgende betoog verder belicht.
3. Dit heeft niet zozeer betrekking op het standpunt van Weber zelf, maar eerder op hedendaagse analyses die beïnvloed zijn door zijn werk.
4. Dit standpunt wordt ingenomen door M.Oppenheimer, *op.cit.*, wiens betoog hierna wordt besproken. Een verwante gedachtegang is te vinden in de geschriften van Alain Touraine, *The Post-Industrial Society*, London, 1974.
5. Een algemene bespreking en kritiek van de stellingen rond het post-

- industriële/post-kapitalistische thema is te vinden in A.Giddens, *op.cit.* pp 255-274 en George Ross, "The Second Coming of Daniel Bell" in Ralph Miliband en John Saville, *the Socialist Register*, 1974.
6. Hoewel proletarisering vaak wordt gelijkgesteld met veranderingen in arbeidsvoorwaarden, ziet men het afwisselend als een proces van verschuiving van eigendom naar niet-eigendom, van autonomie naar afhankelijkheid, van dominantie naar onderschikking, van hoge naar lage status, van relatief hoge naar relatief lage inkomens, van een individualistische naar een collectivistische arbeidsmentaliteit. De stelling dat er proletarisering optreedt, hangt daarom sterk samen met de wijze van selectie van centrale kenmerken.
 7. Er wordt met name weinig ruimte gegeven aan een theoretische bespreking van de determinerende factoren, het niveau van analyse, en het onderscheid tussen "productieve" en "onproductieve" arbeid in opeenvolgende fasen van economische activiteit.
 8. Het onderscheid, zoals voorgesteld door Giddens, tussen de economische betekenis van de arbeidswaardetheorie voor de bepaling der prijzen e.d. en zijn sociologische betekenis als een theorie der uitbuiting, van waaruit de klassevorming bepaald wordt (Giddens, p. 94-97), wordt hier overgenomen teneinde ons te kunnen concentreren op de implicaties van dit laatste in het werk van Carchedi.
 9. "On the former level (pure capitalist structure) we isolate only what is essential in a capitalist system... But, to each economic structure there corresponds a political and ideological structure... and also the corresponding levels of class struggle." (Carchedi, p. 9)
 10. Zie Carchedi, *op.cit.*, waar op pp 27-33 het onderscheid besproken wordt tussen de onproductieve arbeid en de niet-arbieder.
 11. "... the old middle class belongs to the capitalist class (since it is the real and legal owner) while the new middle class does not. Secondly, the old middle class performs the function of capital individually ... the new middle class, on the other hand, performs the function collectively in the double sense that this function (1) is performed by both the capitalist and by the new middle class and that (2) within the latter, is performed by a great number of agents. Thirdly, and this is of fundamental importance, while in the old middle class the function of capital/Exploiter (or oppressor)/non-labourer elements are always dominant in the old middle class this is no longer so, as they are not the real owners of the means of production." (Carchedi, p. 51)
 12. Ik geeft de algemene term "heteronomie" nu de als omvattend voorkeursbegrip en begrip daar als sub-types bemiddeling door Kerk en Overheid onder. Het begrip is afkomstig van Max Weber: "A Corporate group may be either autonomous or heteronomous... autonomy means that the order governing the group has been established by its own members on their own authority... in the case of heteronomy, it has been imposed by an outside agency." *The Theory of Social and Economic Organization* ed. Talcott Parsons, New York, 1947, p. 148. Men kan heteronomie, zoals ik het gebruik, onderscheiden van patronage, doordat het woord verwijst naar de *ordering* die aan een relatie (beroep-cliënteel) wordt opgelegd, en niet naar de collectiviteit (*corporate group*) als zodanig.
 13. Dit punt wordt besproken in John Urry, "New Theories of the Middle Class", *Unpublished*, 1975.

14. Dit onderscheid wordt door Carchedi verdedigd in zijn "Reproduction of Social Classes at the Level Of Production relations", *Economy and Society*, 4.4., 1975.
15. Deze notie van beroepsmatige geroepenheid, waarbij de heterogeniteit van professionele groepen gezien wordt als een uitvloeisel van het feit dat specialistische subgroepen hun zelfbeeld trachten op te leggen aan het beroep als geheel, wordt uiteengezet in R.Bucher en A.Strauss (1961): "Professions in Process", *A.J.S.* LXVI (January) 325-34.

Literatuur

- Joseph Ben-David, "Professions in the Class System of Present-Day Societies" *Current Sociology*, Vol.XII, No.3, 1963-64.
- H.Braverman, *Labor and Monopoly Capitalists*, Monthly Review Press, London and New York, 1974.
- R.Bucher and A.Strauss, "Professions in Process", *A.J.S.*, LXVI, 1, pp 325-34, 1961.
- G.Carchedi, "On the Economic Identification of the New Middle Class", *Economy and Society*, Vol.4., No.1., 1975, pp 1-86.
- G.Carchedi, "Reproduction of Social Classes at the Level of Productive Relations", *Economy and Society*, 4.4.1975.
- Eliot Freidson, "Professionalization and the Organization of Middle-Class labour in Post-industrial Society" in Paul Halmos (ed.) *Professionalization and Social Change*, The Sociological Review Monograph, 20, 1973, pp 47-59.
- Anthony Giddens, *The Class Structure of the Advanced Societies*, London, 1973.
- H.Jamous and B.Peloille, "Professions or Self-Perpetuating Systems: Changes in the French University-Hospital System" in J.A.Jackson (ed.) *Professions and Professionalization*, 1970, pp 111-152.
- Terence Johnson, *Professions and Power*, London, 1972.
- Martin Oppenheimer, "The Proletarianization of the Professional" in Paul Halmos (ed.) *Professionalization and Social Change*, The Sociological Review Monograph, 20, 1973.
- Talcott Parsons, "Professions" in *International Encyclopaedia of the Social Sciences*, New York, 1968.
- Joseph A.Schumpeter, *Imperialism and Social Classes*, Oxford, 1951.
- John Urry, "New Theories of the Middle Class",
Ned. vertaling in *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*
IIe jaargang nr 4, februari 1976-